

САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИК АКТУАЛІЗАЦІЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Редько Сергій Іванович

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри освітології і психолого-педагогічних наук
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

У статті аналізується проблема самосвідомості у контексті вивчення Я-концепції особистості. Основний наголос зроблено автором на тому, що самосвідомість постає найважливішим механізмом актуалізації Я-концепції та суттєвим чинником процесу соціалізації людини.

Актуальність. Свідомість і самосвідомість – одна із центральних проблем психологічних та філософських наук. Її значимість зумовлена тим, що вчення про свідомість і самосвідомість складає методологічну основу вирішення практичних завдань у зв'язку із формуванням життєвої позиції особистості та з розумінням сутності її «Я».

Суттєво, що здібності до самосвідомості і самопізнання є винятковим надбанням людини, яка в самопізнанні відзеркалює себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дії та виявляє безпосереднє ставлення до себе. Зрештою, результатом процесу самопізнання є динамічна система уявлень людини про себе, що пов'язана з її оцінкою та реалізується у понятті «Я-концепція».

Я-концепція актуалізується у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як відносно стійке і водночас схильне до внутрішніх коливань і змін особистісне психічне новоутворення. Вона накладає певний відбиток на всі життєві прояви людини.

Аналіз наукових досліджень. Проблема Я-концепції є однією із найбільш складних і одночасно розроблених в психології особистості. Аналіз психологічних досліджень засвідчує, що «Я» людини розуміється як складна багатогранна сутність, в якій емпірично і теоретично виокремлено різні форми «Я», а саме: Я-концепція, самооцінка, самоповага, самоствердження, самоконтроль, ідентичність тощо.

У науковій літературі описані найбільш загальні підходи до вивчення Я-концепції (І.С. Кон, Е.Еріксон, Л.І. Божович, Л.І. Анциферова та ін.). Вони фокусують увагу на головному аспекті Я-концепції – самосвідомості людини.

Отже, завдання нашої статті є висвітлення проблеми самосвідомості у контексті вивчення Я-концепції людини.

Я-концепція може аналізуватися у контексті соціалізації та соціальної адаптації і є результатом соціалізації і психологічної адаптації особистості до актуальної ситуації її життєдіяльності. Тому особливості Я-концепції та її окремих структур є певним показником стану адаптованості особистості до соціальних умов свого існування.

Таким чином, самосвідомість постає найважливішим чинником процесу соціалізації людини, її інтеграції у соціальну структуру суспільства. Зазначене легко проілюструвати спостереженнями В. Франкла, який показав, що поведінка підлітка не може бути достовірно передбачена на основі обстановки в сім'ї, завдяки аналізу шкільних чи соціальних переживань, соціокультурних впливів, показників медичної карти, спадкового фону та інших чинників. Набагато кращий прогноз дає саме ступінь саморозуміння.

Самосвідомість – це складна психологічна структура, що включає такі компоненти, як свідомість своєї totoжності, свідомість свого власного «Я» як активного, діяльного початку, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей і зрештою, певну систему соціально-емоційних самооцінок. Всі ці елементи пов'язані один з одним функціонально і генетично, проте формуються вони неодноразомно.

Розглянемо кілька визначень самосвідомості дослідників цього феномену.

Самосвідомість, за твердженням А.Г. Спіркіна, – це усвідомлення і оцінка людиною своїх дій і їх результатів, думок, відчуттів, моральної зовнішності і інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе і свого місця в житті. Завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, окрему від природи і інших людей. [4, 149]

Загалом, самосвідомість є вінцем розвитку вищих психічних функцій, вона дозволяє людині не тільки відображати зовнішній світ, але й виділивши себе в цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і певним чином ставитись до себе.

Проте А.М. Леонтьєв, який характеризував проблему самосвідомості як проблему високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості, розцінював в цілому проблему самосвідомості як невирішену, як таку, що вислизає від науково-психологічного аналізу [3].

У сучасній психологічній літературі є декілька підходів дослідження проблеми самосвідомості. Один із них опирається на аналіз тих підсумкових продуктів самопізнання, які виражаються в будові уявлень людини про саму себе, або Я-концепції.

Виклад основного змісту. Суттєво, що розвиток самосвідомості нерозривно пов'язаний з процесом самопізнання. Цей процес відбувається через реальне спілкування і завдяки ньому, в рамках життєдіяльності суб'єкта і його форм діяльності.

Щодо констатації наукового поняття «Я-концепція» можна стверджувати, що воно включає оцінний аспект самосвідомості. Зрештою, це динамічна система уявлень людини про себе, в яку входить як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей та суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що чинять вплив на особу.

Р. Бернс вважає, що «Я-концепції», по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, але і те, що він про себе думає, як розуміє можливості свого розвитку в майбутньому [1, 31].

Як засвідчує аналіз наукових джерел, «Я-концепція» формується у людини в процесі соціальної взаємодії як унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час схильне до внутрішніх змін психічне надбання, інтегральне особистісне новоутворення.

З моменту свого зародження «Я-концепція» стає активним початком, виступаючи в трьох аспектах.

1. «Я-концепції» як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості. Значна кількість досліджень з теорії особистості ґрунтується на концепції, згідно з якою людина завжди йде шляхом досягнення максимальної внутрішньої узгодженості всіх змістів свого «Я». При цьому уявлення, відчуття або ідеї людини, що вступають в суперечності з іншими її уявленнями, відчуттями або ідеями розуміються як такі, що призводять до дисгармонізації особистості, до ситуації психологічного дискомфорту. Виявляючи потребу в досягненні внутрішньої гармонії, людина готова здійснювати різні дії, які сприяли б відновленню втраченої рівноваги. Істинним чинником відновлення внутрішньої узгодженості є те, що людина думає про себе.

2. «Я-концепція» як інтерпретація досвіду. Ця функція Я-концепції в поведінці полягає в тому, що вона визначає характер індивідуальної інтерпретації досвіду, оскільки у людини існує стійка тенденція будувати на основі власних уявлень про себе не лише свою поведінку, але й інтерпретацію свого досвіду.

3. «Я-концепція» як сукупність очікувань. «Я-концепція» визначає також і очікування людини, тобто її уявлення про те, що повинно відбутися. Кожній людині властиві певні очікування, що багато в чому визначають характер її дій.

Таким чином, у багатьох психологічних теоріях Я-концепція є одним із центральних понять. Проте, терміни, які одні автори вживають для позначення «Я-концепції» в цілому, інші використовують для позначення її окремих елементів.

У тлумаченні «Я-концепції» ми будемо послуговуватися підходом, запропонованим Р. Бернсом [1, 62]. У автора «Я-концепція» репрезентована у вигляді ієрархічної структури. На її вершині розташовується глобальна Я-концепція, що включає грані індивідуальної самосвідомості. У зв'язку із тим, що людина з одного боку володіє свідомістю, а з іншого – усвідомлює себе як один із елементів дійсності, можна виокремити глобальне, особове Я, яке тут має подвійну будову – Я-усвідомлююче і Я-як-об'єкт. Це дві сторони однієї цілісності, що існують одночасно. Одна із них являє собою чистий досвід, а інша – зміст цього досвіду.

Проте, таке розмежування є достатньо умовним. Адже неможливо уявити собі свідомість, позбавлену змісту, як і зміст психічних процесів, що існують у відриві від свідомості. Тому в реальному психічному житті ці елементи інтегруються та утворюють єдине, нерозривне ціле. Розділяти результат і процес мислення ми можемо тільки в понятійному плані; у психологічному плані вони існують разом.

Отже, визначення Р. Бернса дозволяє розглядати Я-концепцію як сукупність установок, спрямованих на себе. У більшості визначень установки підкреслюються три головні елементи: переконання, яке може бути обґрунтованим чи необґрунтованим, це – когнітивна складова; емоційне ставлення до цього переконання – емоційно-оцінна складова; відповідна реакція, що виражається у поведінці – поведінкова складова.

Розглянемо докладніше ці основні складові Я-концепції.

Когнітивна складова Я-концепції. Уявлення індивіда про себе, як правило здаються йому переконливими незалежно від того, ґрунтуються вони на об'єктивному знанні чи на суб'єктивній думці. Предметом сприйняття людини можуть, зокрема, стати її тіло, здібності, соціальні відносини і багато інших особистісних проявів.

Емоційна складова Я-концепції або самооцінка. Самооцінка має на увазі свідоме ставлення до себе, а саме: до своїх якостей і станів, можливостей, фізичних і духовних сил. [4, 49]. Самооцінка – це особистісна думка про власну цінність, яка виражається в установках, властивих індивідові [1, 35]. Таким чином, самооцінка відображає ступінь розвитку у людини відчуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить в сферу її «Я». При цьому низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особи.

Поведінкова складова Я-концепції полягає в потенційній поведінковій реакції, тобто конкретних діях, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою. Будь-яка установка – це емоційно забарвлене переконання, пов'язане з певним об'єктом. Особливість Я-концепції полягає в тому, що установка спрямована на об'єкт, який в даному випадку є сам носієм певної установки. Завдяки цій самоспрямованості всі емоції і оцінки, пов'язані з образом Я, є стійкими, що чинить значний вплив на діяльність людини, її поведінку, взаємини з людьми.

Таким чином, аналіз трьох складових Я-концепції у їх діалектичному зв'язку дозволяє дійти висновку про те, що образ Я і самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, оскільки в психологічному плані вони нерозривно пов'язані. Образ і оцінка свого Я привертають людину до певної поведінки, тому глобальну Я-концепцію можна розглядати як сукупність установок людини, спрямованих на себе. Ці установки можуть мати різноманітні ракурси та модальності.

Серед них:

Реальне Я – установки, пов'язані з тим, що людина сприймає свої актуальні здібності, ролі, статус тобто її уявлення про те, якою вона є в теперішній час.

Дзеркальне Я – установки, пов'язані з уявленнями про те, як її бачать інші. Дзеркальне Я виконує важливу функцію самокорекції домагань людини і уявлень про себе. Цей механізм зворотного зв'язку допомагає утримувати Я-реальне в адекватних межах і залишатися відкритим новому досвіду через взаємний діалог з іншими і з собою.

Ідеальне Я – установки, пов'язані з уявленням людини про те, якою вона бажала б стати. Ідеальне Я формується як деяка сукупність якостей і характеристик, які людина хотіла б бачити у себе, або ролей, які вона бажала б виконати. При цьому, ідеальний образ складається з цілого ряду уявлень, що відображають сподівання і прагнення людини. Ці уявлення бувають відірваними від реальності. Суперечності між реальним і ідеальним Я складає одну з найважливіших умов саморозвитку особи.

Окрім трьох основних, багато дослідників виділяють ще одну, яка відіграє особливу роль.

4. Конструктивне Я – Я – в – майбутньому. Саме йому властива спрямованість в майбутнє і побудова проєктивної моделі Я. Головна відмінність конструктивного Я – проєкту від ідеального Я полягає в тому, що він пронизаний дієвими мотивами, які більше відповідають ознаці «прагну». У Я – конструктивному трансформується ті елементи, які особа приймає і ставить для себе як досяжну реальність.

Висновки. Отже, Я-концепція є складною структурованою картиною, що існує в свідомості кожного із нас. Вона включає власне Я, а також його відносини і систему ціннісних орієнтацій, коли людина існує й реалізує себе, головним чином, в своєму суб'єктивному світі в той час, як формування Я-концепції відбувається на основі взаємодії людини із зовнішнім середовищем.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, Я-концепція реалізує два наріжних стани – злиття людини з оточуючим світом, та її відособлення від нього, оскільки у контексті Я-концепції людина постає одночасно як інтегрована у соціальний світ та така, яка виявляється самодетермінованою сутністю, ідентичною тільки собі самій.

Список літератури

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 423 с.
2. Боришевський М.Й. Національна свідомість у громадянському становленні особистості. – К.: СКО «Беркут» 2010. – 63 с.
3. Сисоєва С.О., Поясок Т.Б. Психологія та педагогіка: Підручник для студентів. – Вид. 2-ге, доп, випр.– Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2008. – 532 с.
4. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М., 1972. – 345 с.